

K lexikografickému zpracování staročeských slov *pýř*, *pýřenie*, *pýřie*

Štěpán Šimek

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

1 Příspěvek se zabývá zpracováním stč. lexémů *pýř*, *pýřenie*, *pýřie* v existujících i právě vznikajících slovnících staré češtiny. Představuje poznatky vyplynuvší z etymologické, sémantické i strukturní analýzy těchto lexikálních jednotek (dále jen LJ¹) a jejich dopad na lexikografické zpracování. Ve dvou exkurzech stojících mimo hlavní téma v příkladu ukazuje praktickou využitelnost zjištěných faktů jednak při interpretaci literárního díla, jednak při odkazu ke kognitivní lingvistice.

1.1 Bezprostředním podnětem pro vznik tohoto příspěvku byl úkol lexikografického zpracování úseku stč. slovní zásoby zahrnující uvedené LJ pro *Elektronický slovník staré češtiny* (dále ESSČ)². ESSČ se zaměřuje na slovní zásobu, jež nebyla pojata především do Gebauerova *Slovníku staročeského* (GbSlov), *Staročeského slovníku* (StčS) ani do *Malého staročeského slovníku* (MSS); tato slovní zásoba a především její zpracování ve zmíněných lexikografických pracích jsou však při tvorbě ESSČ revidovány.

1.1.1 Úsek abecedy obsahující zkoumané LJ není zpracován ani v GbSlov, ani ve StčS, všechny tři LJ však nalzáme v MSS. Revizí dokladového materiálu – jednak excerpčních lístků pořízených Janem Gebauerem a jeho spolupracovníky pro vznik GbSlov (archiv excerpčních lístků dále GbExc³), jednak excerpčních lístků shromážděných pro vznik StčS (archiv excerpčních lístků dále ZA /základní archiv/) – jsme objevili některé rozpory, na něž chceme svým článkem upozornit.

1.1.2 Ve své analýze vyjdeme od návrhu alespoň hrubě naznačeného náležitého zpracování zkoumaných LJ (2, 3). Následně porovnáme výsledky své s existujícími zpracováními (4, 5), poukážeme na problematické jevy a pokusíme jednak nastínit, jak mohlo dojít k případné chybě a jaké jsou důsledky její existence pro některé další související práce (6).

2 U zkoumaných LJ nejprve naznačíme možnou etymologii (2.1) nebo uvedeme jejich slovotvornou motivaci (2.1, 2.2); pomocí toho se totiž pokusíme nalézt náležité umístění zkoumaných LJ ve struktuře stč. slovní zásoby. Následně se pokusíme nejprve o uvedení co nejpřesnější významové definice (3), jejíž součástí by bylo zřetelné odlišení primárních a sekundárních významů LJ.

2.1 Při etymologické analýze zkoumaných LJ zjišťujeme, že se nejedná o trojici LJ, ale o šestici homonym. Původ první skupiny LJ nalzáme v psl. substantivu (byť nedo-

¹ Naše pojetí LJ odpovídá pojetí Filipcovu (Filipec, 1995).

² ESSČ právě vzniká v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR a jednotlivé zpracované úseky jsou průběžně zpřístupňovány přes webové hnízdo historických slovníků na adrese <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

³ Fotokopie Gebauerových excerpčních lístků jsou volně přístupné rovněž v rámci aplikace Vokabulář webový na adrese <http://vokabular.ujc.cas.cz/kartoteky.aspx>.

loženém) **pyřb* (Machek, 1968, 502n), resp. **pyrb* (Rejzek, 2001, s. 522), nebo **pyře* (Machek, 1968, s. 502n) **,oheň'**, souvisejícím s řec. *pyros*, lat. *pyr-* apod.; LJ náležející do této skupiny dále označujeme horním indexem 1.

2.1.1 Potvrzení tohoto názoru ve stč. slovní zásobě nacházíme u slovesa *zpyřěti* ‚změnit se v popel, shořet‘: (*odřezané révoví*) *na oheň se nehodí, než zpyřie brzo* (MSS s.v.) a dále u sloves metaforicky označujících somatické projevy psychických stavů, totiž *opýřiti se*, srov. StčS s.v.: *roznítit se, rozlítit se, rozdráždit se: dary ukojení jsúce [úplatní lháři], opýřili sú se jako vlčie hltaví, krve lidské nasycení nejsúce ARCHČ 4,159 (1468)*, nebo lexikograficky dosud nezpracované LJ je *zapýřiti se* ve významu ‚zapýřit se, zardít se‘, což dokazují ekvivalenty jak latinské (*erubescere*), tak stč. *zardieti se*.⁴

2.1.2 Zatímco LJ *pyř*¹ a *pyřie*¹ chápeme jako nemotivované (srov. Machek, 1968, s. 502)⁵, *pyřenie*¹ interpretujeme jako deverbativum k *pyřiti*.

2.2 Za etymologické východisko druhé skupiny LJ se považuje buď psl. **pyrb*, všeslov. ve významu ‚pýr, plevel‘ (Machek, 1968, 502n), nebo psl. **pyrb(je)* (Rejzek, 2001, s. 522). LJ náležející do této skupiny dále označujeme horním indexem 2.

2.2.1 Přikloníme-li se k Machkovu řešení, potom LJ *pyřie*² odvozujeme kolektivní příponou *-ie* od *pyř*², resp. *pyř*. Nutno však poznamenat, že tato LJ je ve staré češtině doložena jen jako proprium (z čehož vyplývá významné omezení především při nemožnosti přesně vymezit význam pův. apelativní LJ).

2.2.2 Poněkud složitější je zjištění motivace LJ *pyřenie*². Tato je doložena pouze v latinsko-českém slovníku (SlovNom 66r) a BiblLitTřeb, Ex 15, 7, lat. ekvivalenty znějí *cardo* a *stipula* (srov. 5.1.1). Vzhledem k významu obou LJ je možno uvažovat o motivaci femininem *pyřina*⁶. Tento slovtvorný postup bychom však označili za nestandardní.

⁴ V krátkém exkurzu poukažme na průnik diachronní lexikografie s moderními lingvistickými disciplinami, zde konkrétně s kognitivní lingvistikou a teorií konceptuální metafory (srov. např. Lakoff, G., Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002): stč. *opýřiti se* a *zapýřiti se* je stejně jako nč. ‚pýřit se, rdít se, zčervenat ve tvářích‘ přímým sémantickým korelátem popisu tělesných stavů užívajících metaforou ohně a hoření, např. hoří (tváře), člověk zahoří (touhou) nebo se mu zapalují lýtka. Souvislosti jsou jasné, rozlícenému, dopálenému člověku, jako průvodní somatický projev, ohnivě zčervenají tváře. Je snad nesporné, že kognitivní lingvistika může díky diachronní lexikografii nalézt další cenný materiál pro své zkoumání.

⁵ Vztaženo ke staré češtině, kdy již jsou tyto LJ chápány jako plně synonymní, srov. např. bibl. překlady. Dříve lze předpokládat, že odvození pozdějšího stč. *pyřie* od *pyř* pomocí kolektivní přípony *-ie*, jak o něm uvažuje Machek (1968, s. 502), obnášelo kromě formální distinkce i distinkci významovou: zatímco LJ *pyř*¹ by označovala žhnoucí hmotu homogenní, kolektivní slovtvorný sufix v LJ *pyřie*¹ vyjadřuje sém žhnoucí hmoty nejednotlivé, s jasně patrnými částmi, tedy jedná se např. o jednotlivé větvičky apod.

⁶ Analogický slovtvorný postup nacházíme např. u stč. *ostružinie* k *ostružina* k *ostruha*, srov. StčS s.v.

3.1.1 Primárním a nejhojněji doloženým významem stč. lexémů *pýř*¹, *pýřie*¹ je ‚žhavý, řeřavějící popel‘, lexému *pýřenie*¹ pak ‚(čeho) řeřavění‘ a následně ‚výsledek řeřavění (čeho)‘, totiž také ‚žhavý, řeřavý popel‘.⁷

3.1.2 Sekundárním významem prvních dvou LJ je ‚popel‘ čili již studený produkt hoření, zbytek hmoty zůstavší „po pálení“⁸.

3.2.1 *Pýř*², *pýřie*², *pýřenie*² (ačkoli to jen ojediněle, srov. 2.2.2) figurují jako **názvy rostlin** nebo **porostů**, a to takových, jejichž společným rysem (sémem) je planost, plevelnost a pichlavost (srov. např. StčS s.v. *ostružina*¹, *ostružinie*). O které konkrétní rostliny se jedná, nelze sice spolehlivě a zodpovědně určit (o tomto problému srov. Němec, 1995, 197n), ale zkoumané staročeské výrazy patrně zahrnují rostliny obecně označované jako pýř nebo bodlák.

4 Dosud nejrozsáhlejší existující lexikologický zdroj komplexně zpracovávající stč. slovní zásobu od A do Ž, MSS, tyto souvislosti bohužel neodkrývá. Důvodem je jistě koncepční pojetí, kdy MSS zpracovává především slovní zásobu diferenční od slovní zásoby nč., a proto neuvádí ani u jedné zkoumané LJ primární významy, proti čemuž nelze mít výhrad. **Námítku** je však možné vznést k uváděným **sekundárním významům**, jakož i k samé podobě heslových slov.

4.1 Nejprve si povšimněme významu ‚prach‘, který je uváděn u všech tří LJ (nově tedy LJ s intexem 1).

4.1.1 Pro výklad stč. *pýř*¹ jako ‚prach‘ nenalézáme doklad ani v lístkovém archivu oddělení vývoje jazyka, ZA, ani v GbExc.

4.1.1.1 Domníváme se, že autoři MSS vycházeli z významové definice nadepsané na excerpčním lístku ZA obsahujícím citát BiblOl⁹ Lv 6,11: *pop vezme popel ... a na miestě přečistém až do pyrze zmisati nechá*. V tomto případě se však nejedná o LJ *pýř*, ale o G sg. LJ *pýřie* (srov. vědeckou edici *Staročeská bible olomoucká a drážďanská III*, 170).

4.1.1.2 Druhým dokladem, kde již LJ *pýř* skutečně nacházíme, je totéž místo v Bi-blPraž: ... *vyneset ten popel ven a spáli jej až do pyrze...* Zde obsažená morfologická forma interpretaci *pýř* opravdu připouští, leč význam prach by byl značně nepřesný – jedná se totiž opět o popel (byť už vychladlý), což dokládá lat. ekvivalent *favilla*.

4.1.2 Tentýž význam, tedy ‚prach‘, je uváděn i u dalších LJ. Takto byl zřejmě interpretován doklad ze *Slovníku k českým dílům Husovým* (Novák, 1934, 138): *činím pokánie w pyrzí a v popele* (Job 42,6, VýklŠal 83b) a tato významová definice byla užita i u LJ *pýřenie* (srov.: *činím pokánie v pýření a u popele* /MSS, 412/), jež je bohatě doloženo jako překladová varianta lat. *favilla* v textu Vulgaty. Ve skutečnosti se však i v obou těchto případech zřejmě jedná o ‚dosud žhavý popel‘, což lat. ekvivalent potvr-

⁷ Hojné doklady pocházejí ze staročeských biblických překladů nebo biblických slovníků, mamotrektů (např. VýklKruml). Díky tomu máme možnost při rekonstrukci lexikálního významu přihlídnout k latinskému ekvivalentu, kterým je v našem případě výhradně femininum *favilla* (o rozsahu a obsahu pojmu ve středověké latině srov. zpracování příslušného hesla ve *Slovníku středověké latiny v českých zemích* /dále jen SSL/).

⁸ O významových komponentech lexikálního významu vyjádřených přímo morfematickou formou viz Němec, 1995, 184n.

⁹ Užívané zkratky odpovídají úzu Staročeského slovníku, srov. Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia, 1968.

zuje¹⁰. Tento omyl pravděpodobně vychází jednak z již zmíněné interpretace v Novákové slovníku k dílu Husovu, jednak z přihlídnutí ke kralickému překladu.

4.1.3 Poslední doklad, který mohl vést k definici stč. *pýrie*¹ jako ‚prach‘, pochází z BřezSvět 16a: *ta jablka a hrušky jsú vnitr plny pýrie smrdutého*. Získáme-li však širší kontext tohoto dokladu, zjišťujeme, že se jedná o pasáž pojednávající o rostlinných plodech rodících se poblíž Mrtvého moře. Nutně se nabízí porovnání s jinými stč. texty zpracovávajícími totéž téma, čímž dospíváme ke stč. *Comestoru*¹¹, tedy stč. překladu kroniky Petra z Troyes *Historia scholastica*. Zde nacházíme rovněž *pýrie* (Comest 29b). V latinském originálu památky vidíme opět slovo *favilla*, díky čemuž si dovolu- jeme význam ‚prach‘ označit za nenáležitý.

5 Východiskem druhé množiny problémů budiž významová definice stč. *pýř*², *pý- řie*², *pýřenie*² jako ‚**chmýří**‘. Ani pro tento význam nenacházíme v stč. lexikálním ma- teriálu oporu.

5.1 Zmíněné LJ nalézáme ve významech nežídka doložených lat. nebo stč. ekviva- lenty: za lat. *cardo* (SlovVodň 54; RostlKřišťKap 168c; RoslPelP 33, Rostl UKC 66r, SlovKlem 36a, Latinskočeský lékařský sborník¹²; Slovníček bylin léčivých latinsko- český¹³), *granela* (Apat 66a), *gramen* (SlovVodň 54; LékMuz 142a; RostlStrah 82a; RostlUKC 90r) a stč. *devětsil* (RostlUKC 90r), *ostružinie* (RostlKřišťKap 168c /rekonstruováno z *ostřenie*/), *voštie* (RoslPelP 33), *ostrožina* (SlovKlem) a *bodlák* (Slovníček bylin léčivých latinsko-český, srov. pozn. 11), dále v souslovném názvu rostliny *pýrie polské* (RostlUKC 66r).

5.1.1 Z této skupiny poněkud vybočuje ojedinělé užití stč. *pýrie*² za lat. *stipula* v Čtver 19b a BiblLitTřeb, Ex 15,7. Vzhledem k lat. ekvivalentu a širšímu kontextu

¹⁰ Uvedené závěry mají interdisciplinární využití např. při interpretaci literárního díla. Do- volme si však předem malou odbočku. Již mnohokrát byla zdůrazněna potřeba zkoumat při lexikografickém zpracování **vztah mluvího k označované skutečnosti**, srov. např.: *lexikální jednotka ovšem může zachovat ze staré doby dodnes i lexikální formu, i nezměněný denotát, a přesto musíme uvažovat, zda se její význam nezměnil, a to po stránce vztahu mluvího k ozna- čované skutečnosti*. (Němec 1995, s. 191). Zde konkrétně: zkušenost středověkého mluvího s mimojazykovou realitou a její vyjádření zachované např. ve významech lexikálních jednotek je často velmi odlišná od zkušenosti dnešního člověka. Pro současníka nemá zacházení s ohněm a produkty hoření rozhodně takový význam, plynoucí z praktické využitelnosti, jako pro člově- ka staré doby. Příkladem toho budiž právě třeba kvalitativní rozlišování popela a potřeba různé druhy různě nazývat. Zatímco pro člověka středověku byl dosud žhavý popel významný svou praktickou využitelností, současník zřídka rozlišuje popel od jakéhokoli smetí práškové konzis- tence. V nč. slovní zásobě je tento fakt patrný ve slovech *pýř*, *pýří*, *pýřenie*, kdy význam žhavý popel uvádí PSJČ jako zastaralé, SSČ je již vůbec neobsahuje. Vztáhneme-li tato fakta k výše uvedenému exkurzu o vztahu mluvího k označované skutečnosti, vyslovíme závěr, že míra Jobova pokání není zdůrazněna mírou (z dnešního pohledu) nehygieničnosti prostředí, v němž se Job kaje, ale měrou času – stč. Job se totiž zřejmě kaje po dobu, dokud se žhavý popel ne- změní v náš nč. popel, tedy *šedý práškovitý zbytek po spálení* (PSJČ s.v.).

¹¹ Intertextové vztahy mezi stč. *Comestorem* a Vavřincovou kronikou stojí mimo rámec na- šeho příspěvku, nicméně podotkneme, že jistý těsný vztah mezi oběma texty je více než prav- děpodobný.

¹² Rukopis je uložen v Knihovně národního muzea v Praze pod signaturou IV E 5.

¹³ Rukopis je uložen v Národní knihovně v Praze pod signaturou I H 2.

dokladu ani zde neinterpretujeme tuto LJ jako chmýří, spíše se jedná o porost tvořený uschlými stonky trav, stébly; stč. překladovým ekvivalentem v bibl. textech je *strnišče* (srov. např. BiblOI a BiblDrážď).

5.2 Pokusme se nalézt, co vedlo autory MSS k nenáležitému zpracování zkoumaných LJ.

5.2.1 O zdrojích MSS se hovoří v předmluvě tohoto díla následovně: *Slovník vznikl jen z malé části samostatnou excerpcí staročeských textů. Byl sestaven hlavně spojením, ovšem kritickým, dílčích slovníků k dosavadním vydáním jednotlivých památek, dále soustavným využitím vědeckého Slovníku staročeského Jana Gebauera, bohužel zpracovaného jenom po heslo netbalivost (2. vyd. Praha 1970), a dosud vyšlé nebo v rukopise, popř. v konceptu připravené části nového Staročeského slovníku (písmena N, O, P), zpracovávaného v oddělení pro dějiny českého jazyka Ústavu pro jazyk český Československé akademie věd a vycházejícího v sešitech od r. 1968 (počínajíc písmenem N). Bohatě se využilo také rozsáhlého lexikálního materiálu obsaženého v podobě dokladů v Gebauerově Historické mluvnici jazyka českého, zejména v obou svazcích třetího dílu (III/1. Skloňování, 2. vyd. Praha 1960, III/2. Časování, 2. vyd. Praha 1958), a snadno dostupného použitím obširných rejstříků ke každému svazku. Neocenitelnou pomocí byla pro autorský kolektiv možnost využít lexikálního materiálu vyexcerpovaného pro zmíněný nový úplný Staročeský slovník, neboť bez ní by tato příručka v daném rozsahu vůbec nemohla vzniknout. Navazovali jsme samozřejmě také na Slovníček staré češtiny Františka Šimka (Praha 1947)... (MSS, 1979, s. 7).*

5.2.2 Šimkův slovník je první lexikografickou prací zpracovávající starou češtinu od A do Ž a zároveň jako první uvádí význam ‚chmýří‘ u hesla *pýrie*. Sám autor v předmluvě svého slovníku uvádí: *Excerpoval jsem především slovníčky ke spisům staročeským dosud vydaným, doplňoval jsem materiál takto získaný svými excerpty, čerpal jsem i z četných lexikografických článků a kritik (Šimek, 1947, s. 6).* První lexikografickou prací, kde se významová definice stč. *pýrie* ‚chmýří‘ objevila, byl již výše zmíněný Novákův slovník k dílu M. Jana Husa. Doklad z knihy Job 46, 2 však tuto interpretaci nepřipouští. Důvodně předpokládáme, že i Šimek z Novákova slovníku těžil, ovšem bez revize uváděných údajů. Autoři MSS toto řešení zřejmě převzali, snad i jsouce zmýleni zařazením excerpta z Novákova slovníku v ZA StčS.

6 Dovolme si explikovat obavu, že výše uvedená chyba v MSS nežádoucím způsobem ovlivnila i autory některých dalších prací, konkrétně etymologického slovníku. V hesle *pýří* uvádí Rejzek (2001, s. 522) odkaz ke stč. *pýrie*² s významem ‚chmýří‘ a dává je do souvislosti se slovesy *dout*, *vanout*. Jak jsme však dokázali výše, význam chmýří není ve staré češtině doložen.

7 Závěrem uveďme, že záměrem našeho článku nebylo hanět práci svých předchůdců, spíše projevit svoji úctu k nim drobným doplněním jejich veskrze monumentálního díla, v neposlední řadě jsme chtěli poukázat k užitečnosti, a tedy oprávněnosti existence diachronní lexikologie i lexikografie.¹⁴

¹⁴ Příspěvek vznikl v rámci Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny (projekt č. LC 546 programu Centra základního výzkumu MŠMT).

Literatura:

- BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel: Malý staročeský slovník. Praha: SPN, 1978.
- Elektronický slovník staré češtiny. <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- FILIPEC, Josef: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: Manuál lexikografie. Eds. František Čermák – Renata Blatná. Jinočany: H&H 1995, s. 14 – 45.
- GEBAUER, Jan.: Slovník staročeský. Díl I (A – J). Praha: Academia, 1970.
- MACHEK, Václav.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968.
- NĚMEC, Igor: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha: Academia 1980.
- NĚMEC, Igor: Diachronní lexikografie. In: Manuál lexikografie. Eds. F. Čermák – R. Blatná. Jinočany: H&H 1995, s. 182 – 207.
- NOVÁK, Karel: Slovník k českým spisům Husovým. Praha: Česká akademie věd a umění 1934.
- Příruční slovník jazyka českého. Praha: SPN 1935 – 1957.
- REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice: Leda 2001.
- Staročeský slovník. Praha: Academia 1968 – 2008.
- Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha: Academia 1968.
- ŠIMEK, František: Slovníček staré češtiny. Praha: Orbis 1947.
- Slovník spisovné češtiny. Praha: Academia 1998.
- Slovník středověké latiny v českých zemích. Praha: Academia 1977.
- Staročeská bible olomoucká a drážďanská III. Genesis – Esdráš. Praha: Academia 1988.